

ILK O`RTA ASRLA DAVRI XUSUSIYATLARI VA YODGORLIKLARI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Zulfiqaxxorov Erkin Mahmanzar o`gli

Tel: +998 885893004

E-mail: Shaxzodbobo@gmail.com

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Omonov Nodirjon Yodgor o`gli

Tel: +998 931742610

E-mail: Ononodirbek@gmail.com

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Baratov Qahramon Nuriddin o`gli

Tel: +998 919720665

E-mail: baratovqahramon873@gmail.com

Annotatsiya: Tarix faniga o`rta asr tushunchasi uyg`onish davri mutafakkirlari tomonidan kiritilgan bo`lib, madaniyat yuksak taraqqiy etgan antik davr bilan uyg`onish davr o`rtasidagi davrga nisbatan ishlatilgan. O`rta asrlar feodal yer egaligi munosabatlari davri bo`lib uch bosqichdan iborat: 1) ilk o`rta asrlar (V - IX asrlar); 2) rivojlangan o`rta asrlar (IX - XV asrlar); 3) so`nggi o`rta asrlar (XVI - XVII asrning o`rtalari) ni o`z ichiga oladi.

Kalit so`zlar: Buyuk Ipak yo`li, Tohariston, So`g`d, Ustrushona va Shosh, Afrosiyob, Varaxsha, Poykand, Panjikent, Tallu Barzu, Tohariston yodgorliklariga Bolaliktepa, Kofirqal`a, Fargona, Quva, Axsikat, Koson.

O`rta Osiyoda o`rta asrlar davrining dastlabki bosqichi yirik davlatlar – Kushonlar saltanati va Qang` davlati konfederatsiyasining inqirozi va ular ustiga xionitlar, kidaritlar va eftalitlar kabi ko`chmanchi qabilalarning ommaviy ravishda bostirib kirishi bilan boshlandi. Bu ikki davlatning tanazzuli O`rta Osiyo hududlariga Eron sosoniylarining istilochilik harakatini faollashtirdi. Ammo ko`chmanchi qabilalar, ayniqsa eftalitlar bunga yo`l qo`ymadi. VI asrning ikkinchi yarmida sosoniylar O`rta Osiyoda Turk xoqonligi bilan to`qnashishga to`g`ri keldi. Hokimiyatni o`z qo`liga olgan G`arbiy Turk xoqonligi 100 yil davomida butun O`rta Osiyo ustidan nazoratini o`rnata oldi.

VII asrda O`rta Osiyo ijtimoiy va siyosiy hayotida yuz bergan feodallasish jarayonining rivojlanishi xoqonlikda ichki qarama-qarshiliklarning chuqurlashishiga olib keldi. Natijada, nomigagina hoqonlik hukmronligini tan olgan mahalliy sulolalar boshchiligidagi katta va kichik yer egaligi jadal rivojlandi. Jamiyatning ijtimoiy tarkibida o`zgarishlar, katta yer egalari bo`lgan dehqonlar, badavlat savdogar va

hunarmandlar tabaqasi paydo bo'ldi. Ular o'z navbatida shaharlarning vujudga kelishiga, ko'p tarmoqli hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishiga ta'sir o'tkazdi.

Ma'lumki, G'arb bilan, Sharqni bog'lovchi muhim savdo yo'li bilan **Buyuk Ipak yo'li** («G'arbiy meridianal yo'l») ning qadimgi Farg'onadan o'tgan yo'nalishi ilk o'rta asrlarga kelib, O'rta Osiyo shimoliy hududlarining ichki rayonlariga kirib bordi. Natijada O'rta Osiyoning chorvador qabilalari va o'troq aholisi o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar kuchaydi.

Savdo-sotiqni pul asosida rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratildi, tanga – pul zarb qilishga bo'lgan ehtiyoj kuchayib, pul zarbxonalarining yangi markazlari paydo bo'ldi. O'rta Osiyo bozorlarida **Tohariston, So'g'd, Ustrushona va Shosh** tangalari keng muomalada bo'ldi.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda shahar hunarmandchiligi keng tarmoq otib rivojlanishda davom etdi. Samarqand, Buxoro, Poykent va boshqa shaharlar yirik savdo-sotiq markazlari sifatidagi o'rnini saqlab qoldi. Hatto Shosh-Iloq vohasidagi shaharlar juda jadal rivojlanish yo'lga tushib oldi. Bu shaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, metallurgiya, to'qimachilik sohalari yuksak professional darajada rivojlanib ular ko'p hollarda tashqi savdo uchun mahsulot chiqarar edilar.

Ilk o'rta asrlarda to'qimachilik O'rta Osiyo hunarmandchiligining ustivor yo'nalishiga aylandi. Ayniqsa ipak mahsulotlarini ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilgan. Arxeologik materiallarning guvohlik berishicha ipak qurtini boqish Qadimgi Baqtriyada bronza davridan ma'lum bo'lgan. Antik davri va ilk o'rta asrlarga kelib, ipakchilik bilan shug'ullanish So'g'diyona va Farg'ona vodiysiga ham keng yoyildi. Ipakchilikning jahonga mashhur markazlari paydo bo'ldi. Masalan, VI-VII asrlarda shakllangan Buxoroning «zandanachi» ipak mahsulotlariga bo'lgan talab hatto ipakchilikning ilk vatani Xitoyda ham katta edi. Zandanachi ipak mahsulotlarining namunalari hatto Afrosiyob devoriy su'ratlarida yaxshi saqlangan.

Ilk o'rta asrlar davrida O'rta Osiyo tarixida muhim ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bo'lib o'tdi va keyingi tarixiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Albatta feodal yer egaligi munosabatlari dunyoning turli xalqlari va mamlakatlarida bir vaqtda sodir bo'lmagan. Ilk o'rta asrlar O'rta Osiyo tarixida V-IX asrlarni o'z ichiga olib, muhim tarixiy voqealarga boyligi bilan ajralib turadi.

Milodiy III - IV asrlarda yirik imperiya - Kushon davlati inqirozga yuz tutdi va parchalanib ketdi. IV asrda O'rta Osiyo hududiga **xioniylar** kirib keldilar. Xioniylar etnik jihatdan kelib chiqishi kushonlarning avlodlari hisoblanib, ayrim tarixiy manbalarda toxarlar deb ham yuritiladi. Mazkur xalq O'rta Osiyoda 120 yilga yaqin hukmronlik qildi. Xioniylar birinchi marta **Ammian Martsellinning** 356 yilgi hikoyasida ularning podshosi **Grumbat**

va o`g`lining **Amida (Suriya)** shahrini qamal qilganligi yoziladi. Xioniylar Amudaryo havzasini egallab olgach, g`arbga yurish qiladilar.

V asr boshlarida tarix sahnasiga kidariylar chiqdi. Ularning poytaxti Balx bo`lib, podshosi Kidar nomi bilan bog`lik tangalar Amudaryoning janubidagi yerlardan topilgan.

V asr o`rtalarida O`rta Osiyo tarixida yangi siyosiy kuch - **eftalitlar** paydo bo`ldi. Eftalitlar etnik jihatdan S.P. Tolstov fikricha massagetlar avlodidir. Eftalitlar tarixiga oid yozma manbalar - xitoy, arman, Vizantiya, arab manbalaridir. Mazkur davlat O`rta Osiyoda V asr o`rtalaridan VI asr 60-yillargacha hukmronlik qildi. U hududiy jihatdan Kushon imperiyasidan 2 barobar katta bo`lib, hokimi mutlaq boshqargan. Ushbu davlat o`zlarigacha mavjud bo`lgan jtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni o`zgartirmadilar.

Eftalitlar davrida hozirgi O`zbekiston hududida dehqonlarning qasr-qo`rg`onlaridan bir qancha shaharlar paydo bo`ladi. Bunday shaharlar jumlasiga **Bolaliktepa, Varaxsha** kabilarni kiritish mumkin. Ilk o`rta asrlarga oid yirik shaharlar jumlasiga qadimdan mavjud bo`lgan **Afrosiyob, Buxoro, Poykand, Toshkent, Termiz** va boshqlarni kiritish mumkin.

Shuningdek, mazkur davrga oid devoriy suratlar **Bolaliktepa, Varaxsha, Toshkent**dan topib o`rganilgan. Eron sosoniylariga mansub ko`plab tangalar topilgan.

O`zbekiston hududidagi ilk o`rta asrlarga mansub shaharlarning maydoni uncha katta bo`lmaganligini ta`kidlash lozim. Bu vaqtda Samarqandning aylanasi 3,5 km, Poykandniki 1,8 km, Farg`onadagi Koson shahriniki 2 km ni tashkil etgan. Mazkur davrga oid arxeologik topilmalarni hududlar bo`yicha ko`rilganda quyidagi manzara hosil bo`ladi.

Ilk o`rta asr **So`g`d** yodgorliklari jumlasiga **Afrosiyob, Varaxsha, Poykand, Panjikent, Tallu Barzu, Tohariston** yodgorliklariga **Bolaliktepa, Kofirqal`a, Fargona** yodgorliklariga **Quva, Axsikat, Koson, Toshkent** vohasida **Binkat, Yunusobod, Mingo`rik, Xorazm** hududida **Fir qal`asi, Baraktom, Kuyukqal`a, Teshikqal`a** va boshqalar mavjud bo`lgan. Mazkur davrda aholining o`rtoqlashuvi natijasida sun`iy sug`orish inshootlari quriladi. Bular jumlasiga **Bo`zsuv, Zog`ariq, Darg`om kanallarini** kiritish mumkin.

1948 yilda arxeolog **A.Terenojkin** Afrosiyobning ilk o`rta asrlarga oid qatlamlarini tekshiradi. **1958 yildan** buyon Afrosiyobni o`rganilish davom etmoqda va hozirgacha turli davrlarga oid bir qancha boshqa yodgorliklar ham o`rganildi. VI asrga mansub **Tallu Barzu** yodgorligidagi qazuv ishlari jarayonida VIII asrga oid sopol idishlar majmui, sosoniylar tangalari, quyi qatlamidan esa antik va Kushon davriga oid temirchilik charxi, sopol idishlar, haykalcha topildi. **1956-57** yillarda **Kofirqal`a** o`rganila boshlanadi.

Olib borilgan qazuv ishlari natijasida IV-V asrlarda **Samarqand** tushkunlikka uchraganligi aniqlandi. Uning rivojlanishidagi yangi davr VI asrdan boshlanadi. Ark yangi devor bilan o`rab olinadi VI asrda uzunligi 1,5 km to`rtinchi devor quriladi. Shahar janubga qarab kengayib boradi va uzunligi 3 km ichki devor quriladi. III-IV asrlarga oid kulollar va miskarlar mahallalari topilgan.

VII asrlarda Afrosiyobda maxsus saroy devori quriladi va shaharning to'rtinchi tashqi devori butunlay qayta quriladi. Saroy devorining ichida yirik inshootlar alohida binolar qurilgan.

Ilk o'rta asrlarga xos Samarqandning quyidagi binolari mavjud bo'lganligi aniqlangan: A) o'rtahol shaharliklarning turar joylari devorlari qalinligi 1,1 m, uy maydoni 11,8x 6,45 m, ko'pchilik hollarda 2,6 x 2,5 m bo'lgan.

B) Shahar kiborlari turar joylari devorlariga rasmlar ishlangan.

V) Jamoat binolari.

G) Ibodatxona.

D) Saroy bir necha xonalardan iborat bo'lgan.

Shahar aholisi kasb-korlari bo'yicha mahallalarga bo'lingan. Shunday qilib VI-VII asrlarda **So'g'd** poytaxti bo'lgan **Samarqand** ko'p asrlik tarixida o'z taraqqiyotining yuqori darajasiga ko'tarildi.

Varaxsha shahar xarobasida o'tkazilgan arxeologik qazishlar tufayli eftalitlar davrida shaharni tubdan qayta qurilish ishlari olib borilganligi aniqlandi. Varaxsha Buxoro hukmdorlari (**buxorxudotlar**) ning qarorgohi bo'lib, bu yerdan saroy qoldiqlari bilan bir qatorda devorga ishlangan rasmlar ham topildi.

Mazkur yodgorlik **1938-1953** yillarda tekshirildi. **Varaxsha** devorlariga loy suvoqdan so'ng yelimli rang bilan suratlar solingan. Ularda podsho saroyi hayoti tasvirlangan. Shuningdek Varaxshadan ganchdan ishlangan haykallar ham topilgan.

XULOSA

1953-1954 yillarda Surxondaryoda qazib o'rganilgan **Bolaliktepa** qal'asi eftalitlar davrining diqqatga sazovor yodgorliklaridan biridir. Bolaliktepa baland poydevor ustiga qurilgan bino bo'lib, uning ichki devorlariga turli rasmlar ishlangan.

Farg'onadan topilgan **Quva** budda ibodatxonasi ikki binodan iborat bo'lib, ularning eshiklari alohida bo'lgan. Ayvonga kiraverishda otlarning, soqolli ma'budning katta haykali bo'lib, uning peshonasida odamning bosh suyagi tasvirlangan. Bu yerdan turli haykalchalar ham topilgan.

Xitoy manbalarida **Ishtixon** shahri ibodatxonalarida Buddaning oltindan yasalgan katta haykali bo'lganligi haqida ma'lumot beriladi.

Toshkent vohasidan ilk o'rta asrlarga mansub **Mingo'rik**, **Yunusobod Oqtepesi** yodgorliklari topilgan. V-VII asrlarda Toshkent vohasida shahar markazi sifatida **Mingo'rik** muhim ahamiyat kasb etgan. Ko'chmanchi aholi bilan munosabatlar bu yerning hayotiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Turar joylar katta-kichikligiga qarab farqlanadi.

Feodallarning turar joylaridan hokim qarorgohlaridan kichikroq Oqtepadagi uylar qurilishi jihatdan boshqa yerlardagi uylarga o'xshash. Mingo'rik arki va shahristoni 18 ga egallaydi. 200 m kv maydondan VII-VIII asrlariga oid saroy va ibodatxona qoldiqlari

topilgan. Devorlar paxsa va xom g`ishtdan qurilgan. Shosh O`rta Osiyoning boshqa yerlari bilan savdo aloqalarini olib borgan.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – T., 1997.
5. Buryakov Yu.F. Toshkent vohasining qadimgi karvon yo`llari. – T., Fan, 1978.
6. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
7. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Т., 1975.
8. Аннаев Т.Д. Раннесрневековые поселения Северного Тохаристана. – Т., Фан, 1988.
9. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Б. Средневековый город Средней Азии. – Л., 1973.
10. Живопись древнего Панджикента / Отв. ред. А.Ю. Якубов-ский и М.М. Дьяконов. – М., 1954.
11. Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III-VI вв. – Т., 1981.
12. Кабанов С.К. В оазисах и степях Кеша и Нахшеба. – Т., Узбекистан, 1988.
13. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. – Т. 1989.
14. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – М., 1989.